

4. Éjszakai víz, Hold, vér, veszélyes nőiség

1. A Sötétség archetípusa

Lélektani tesztekkel lehet igazolni egy ún. „fekete sokk” létezését az emberi tudatban. A sötétség mindig *a szomorúság* és *a bűn* képzetét kelti. Számos műalkotás szól arról, hogy a napnyugta közeledte depressziót és félelmet vált ki az emberből. A folklórban a naplemente ideje és a rettenetes éjféle óra azok az időszakok, amikor megjelennek a különféle hiedelemlelmények, és a gonosz állatok, a pokoli szörnyek ráteszik a mancsukat az emberekre. A Nyugat leverő hatása tehát egyetemes képzet minden civilizációban.¹

A végzetes sötétség képzete eleve adott, akár a nappal képzete. Az éjszakai sötétség *az Idő első szimbóluma*: az időt minden kultúra éjszakában méri, nem nappalban. A fekete éj maga az idő lényege. „Hányat kell még aludni, amíg...” – hangzik a valamire várakozó gyermekek jellegzetes kérdése. Az indiai mitológiában az időt megszemélyesítő Kála istenség neve a „kali” szóból származik, ami egyidejűleg ’idő’ és ’sötétség’ jelentésű, a mi korunk neve pedig „Kali-Yuga”, vagyis a ’sötétség kora’.² Mircea Eliade szerint az idő azért fekete, mert irracionális és kegyetlen, másfelől a mítoszok ugyanezért szakralizálják is az éjszakát.³

Gilbert Durand szerint a sötétség jelképei az állatszimbólumok pszichológiai rokonai, és ennek megfelelően *A képzelet antropológiai struktúrái* című könyvében ezt a két nagy jelképkört egymás mellett is tárgyalja. Úgy véli, hogy a Sötétség jelképeit épp az időre vonatkozó jelentések rokonítják, sőt teszük egyenértékűekké az állatszimbólumokkal. Az állati ordítás és a „sötét száj” képzetei – írja – izomorfak a sötétséggel. A hallás ugyanis az éjszaka érzékelési módja, mert a sötétség fölerősíti az éjszakában hallható zajokat, rezgéseket. A száj sötétje őrzi magában a medve mormogását, a szörnyek lélegzését. Ezért az embert veszélyeztető állatszerű ördög mindenhol fekete, vagy tartalmaz valami feketét.⁴ (Az ördögábrázolásokban a fekete mellett leggyakrabban megjelenő piros az égés színe, azaz a szenvedély jelképe.) A pokol az a hely, ami a lehető legtávolabb van Isten világosságától, ezt a rá vonatkozó jelzők, metaforák (pl. „örök sötétség”, „vak világ” stb.) is kifejezik.

A fekete körülbelül az első ezredforduló óta lett *a halál és a gyász színe* az európai keresztény kultúrában.⁵ A kereszténység első évezredében a halál feltámadás jellege volt a hangsúlyosabb, és ennek megfelelően a halál színe ekkor a fehér volt, ami a menny színe. (Erről hátrébb a „fehér gyász” kapcsán még lesz szó.) A kereszténység a feketét később is csak mint az evilági halál jelképét fogadta el, ezért lett a fekete a világról való lemondás, a szerénység jelképe is (pl. papok, zárandokok fekete öltözete), sőt még a bölcsességet is kifejezheti. Az aszketikus morált kötelező normává tevő böjt színe ugyancsak a fekete, amikor tilos mindenféle evilági öröm, mulatozás. Egy moldvai asszony házasságának sikertelenségét, egész élete nagy szomorúságát ezzel a metaforikus képpel fejezte ki: „*Az én lakodalmam nagypénteken volt.*” (A kifejezést természetesen nem konkrétan, hanem szimbolikusan kell érteni. A kezdet determinatív szerepét valló mitikus gondolkodás szerint ugyanis a dolgok közötti összefüggés egyetemes, a meghatározottság mindkét irányban érvényes: a gyászos következménynek gyászos előzménye kellett hogy legyen.)

¹ Durand G. 1977. 109–111.

² Uo. 111. és Tokarev Sz. A. (szerk.) 1988. II. 60.

³ Durand G. 1977. 111.

⁴ Uo. 112–113.

⁵ A gyászszínekről lásd: Bátky Zs. 1911.; Fél E. 1935.; Szendrey Zs. 1938.; Balassa I. 1945.; Erdélyi Zs. 1961.

A világirodalomban Hamlet gyásza a legfeketebb⁶, hiszen tudja, hogy apja halálát anyja eltitkolt szörnyű bűnei okozták. „Királyné: *Jó Hamlet, ezt az éjszint dobd le már, / S a dán királyra vess nyájasb szemet, / Nehéz pillád ne süsd alá örökké, / Keresve mintegy a por közt atyádat. [...]* Hamlet: *[...] Nem e sötétszín köntös, jó anyám, / Sem a szokott gyászöltözet, sem az / Erőltetett mell zúgó sóhaja, / [...]* / *Az enyém belül van, és nem látja szem, / Csak dísze és boglára gyászmezem.*”⁷

A feketeség **negatív erkölcsi érték**. Erről számos nyelvi kifejezés is tanúskodik (pl. „fekete napok”, „fekete a lelke”, „elsötétül a szeme”, „feketén látja a dolgokat”, „fekete humor” stb.), az angol diáknyelv a hét első iskolánapiját is „fekete hétfőnek” (Black Monday) nevezi. G. Durand szerint mindezek a képzetek a különböző fajgyűlölő megnyilvánulások pszichológiai hátterét képezik: „A fekete már nincs nagyon távol a kutyafejű embertől” – írja.⁸ William Blake (1757–1827) *Néger kisfiú* című verse arról szól, hogy a Napban lakó Isten iránti égő szeretet megfehéríti a néger kisfiú lelkét, ezért lelki tisztasága miatt ő külön a fehér angol gyermekeknél: „*Fekete vagyok, de a lelkem fehér.*”⁹

A fekete éjszaka

A fentieknek megfelelően az éjszaka (pontosabban a látás hiánya) a szellemi értelemben vett **tévelygés** szimbóluma. Szent Pál írja a rómaiakhoz: „*Múlóban az éjszaka, a nappal közel. Vessük le hát a sötétség tetteit, s öltünk magunkra a világosság fegyvereit.*”¹⁰

A fekete éjszaka azonban polivalens jelkép, értéktartalma nem mindig negatív (pl. a „szent éj” jelképisége). Az Éj (és a Sötétség) a mítoszokban az **őскеzdet** szimbóluma is. Ezt fejezi ki az Éj monológja Vörösmarty Mihály *Csongor és Tünde* című drámai költeményében: „*Sötét és semmi voltak: én valék, / Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj, / És a világot szültem gyermekül. / Mindenható sugárral a világ / Fölkelt ölemből; megrázkódtatá / A semmiségnek pusztaságait, / S ezer fejekkel a nagy szörnyeteg, / A Mind, előállt.*”

A népi képzelet egy sor negatív tulajdonságot társít a vakhoz, a félszeműhöz, a kancsalhoz (pl. félszemű rabló, kalóz stb.). A vakság az öntudatnélküliség szimbóluma (pl. öreg hős, király), az intelligencia fogyatékos voltát, a roskatagságot is jelzi, ugyanis a vakság megakadályoz az éleslátásban. A folklórban a **vak ember** a tudat árnyoldalát szimbolizálja. (Itt jegyezzük meg, hogy más vonatkozásban a vakság jelképisége éppen ellenkező előjelű is lehet: az evilági látás hiánya a transzcendencia látását is jelentheti. A vak jós szimbolizmusáról hátrébb lesz szó.)

A **vakondok** a vakság, a megvakítás szimbóluma. Mélyen a földben él, nem ismeri az eget. Az irodalomban gyakran állítják szembe a a hiúzzal és a sassal mint éleslátó, éghez közeli állatokkal. S. T. Coleridge (1772–1834) angol költő egy szellemi emberhez ezzel a bókkal fordul: „hiúz vagy te a vakondok között”.¹¹

2. A halál vize. A sárga szín

A víz a **halál szimbolikus anyaga**. A folyó víz felhívás egy visszatérés nélküli utazásra, ugyanis a visszafordíthatatlant jelképezi (vö. „soha nem léphetsz kétszer ugyanabba a folyóba”, „a folyók soha nem térnek vissza a forráshoz” stb.). Fatális

⁶ Ferber M. 1999. 173.

⁷ William Shakespeare: *Hamlet*, I. felv., 2. szín.

⁸ Durand G. 1977. 112–113.

⁹ Ferber M. 1999. 174.

¹⁰ Róm 13,12.

¹¹ Ferber M. 1999. 55–56.

jellege van, ugyanis a múltó idő haragját, a sorscsapások szörnyűségét is jelképezi. Az éjszakai zuhogó folyóvíz maga az idő. Izomorf képzet a lóval és a bikával, és kapcsolatban áll a Sárkány archetípusával, azaz olyan ásványi elem, amely életet kaparinthat meg.¹² Ez a kép jelenik meg Arany János *Hidavatás* című balladájában. A magyar katolikus parasztság körében még néhány évtizeddel ezelőtt is bevett gyakorlat volt, hogy a vízbefúltak holttestét a felszínen úsztatott nagypénteki cipóval keresték, amibe égő szenteltgyertyát szúrtak.¹³ A folyó víz szimbolikájának erre a vonatkozására utal a gyergyószentmiklósi temetőkapu felirata: „*Könnyű a folyónak messze menni, mert hivatása az, hogy elmehet, de akit ideköt hit, remény, szeretet, annak elmenni nem lehet.*”¹⁴

Amint ezt Lükő Gábor már 1942-ben észrevette, Adynál a víz ugyancsak félelmetes időszimbólum: „*Ő: a nagy-nagy Élet folyóvíz, / zuhogva zúg, kacagva harsog. / Sodor, zúz, ont, fut szüntelen, / Nem fogják gátok, s renyhe partok. // Ő: a folyásnak akarója, / Melynek forrása s vége nincsen. / Ő: minden és Vigasztalan, / Egyetlen és borzalmas Isten.*” (*Isten, a vigasztalan*)¹⁵

A halál vízében való feloszlás, az ösvízhez való visszatérés örök mitológiai témáját fogalmazza újra Shakespeare a *Hamlet*-ben Ophelia vízbe fulladásának leírásakor: „*Egy fűzfa hajlik a patak fölé, / Mely szürke lombját visszatükrözi. / Ahhoz vivé ő eszelős füzérit: / Csalán-, kakukkfű, torna-, kosborát / (Ezt pásztorink durvábban nevezik, / Holtember-ujjnak szűz leányaink), Ott egy behajló ágra koszorúját / Függesztené, s amint kapaszkodik, / Egy gonosz ág letört; s ő maga is / Gyom-ékszerével a siró folyamba / Zuhant alá. Ruhája szétterülve / Mint habléányt tartá fenn egy korigé / Miközben régi nótákból danolt, / Mint ki nem is gyanítja önbaját; / vagy oly teremtmény, ki a víz-elem / szülötte és lakója. Csakhamar / Azonban ittas és nehéz ruhái / dallam-köréből levonák szegényt, / Sáros halálba.*”¹⁶ (A leírásban egyéb archetipikus szimbólumok is – pl. tükröző vízfelület, túlvilági tündér „habléány”, túlvilági zene, a halál mint szent nász, növénné változó halott stb. – előfordulnak, ezekkel hátrébb foglalkozunk.)

A halál vízének különböző megjelenései a magyar folklórban is jelen vannak. A népi lírában és balladákban a folyóvíz olykor a gyász vagy a halálvágy kifejezője: „*Arva vagyok, nincs gyámolom, / még a vizet is gyászolom.*” (Gyergyóremete)¹⁷; „*Édes jó Istenem, / Indítsd meg árvized! / Hadd mosson el ingem / Nem es igen messze, / Apám udvarára, / Hogy kérjem meg tőle: / Kihez adott férhez, / Vitéz katonához, / Hegyi tolvajához, / Ember hóhérához?*” (Gyimes)¹⁸ A halottmosdató víz a metonimikus kapcsolat folytán a halál vízének szimbolikus megfelelője, ezért a vele való kapcsolat rendkívül veszélyes: „*A halottat vízzel megmosdatják, és tisztát adnak rá. Az emberek vigyáznak, hogy a halott mosdólevét hova öntik. Ha olyan helyre kerül a lé, ahol valaki feljárja, nagy veszedelem származik belőle. Sárgaságot kap és a halál hidege kirázza. Ha az ilyen vizet terhes asszony önti ki, bangó (hülye) gyermeke fog születni.*” (Siklód)¹⁹ Nyárádremetén azt tartják, hogy ha azt a vizet, amivel egy halott gyermeket megmostak, valaki az ellenségével megitatja, az illető arcidegzsábát vagy lábszárfekélyt kap. Ha azonban a bosszúskodás alaptalan, a betegséget a bosszúálló kapja meg.²⁰

¹² Durand G. 1977. 117.

¹³ Pócs É. 1999. 105.

¹⁴ Molnár Noémi egy. hallg. közlése, 2006.

¹⁵ Lükő G. 2001. 50.

¹⁶ William Shakespeare: *Hamlet*. IV. felvonás, 7. szín.

¹⁷ Kodály Zoltán gyűjtéséből idézi: Lükő G. 2001. 50.

¹⁸ Kallós Z. 1970. 143.

¹⁹ Szilveszter Zsuzsa egy. hallg. gyűjtése. 2001.

²⁰ Dr. Birtók József: *Nyárádremete monográfiája*. Csíkszereda, Státus Kiadó, 2003. 158.

A sár, mocsár, zavaros víz a folklórban **halál- és betegségjelképek**: „Ha én sárba járok, nagy sárba, kicsi sárba, az biztos, hogy utána valamelyik családtagom megbetegszik. Nem biztos, hogy én. Én az egész család rettegésibe élek.” (Kocs)²¹ „Sáros víz – betegség, s ha nem tud kijönni – halál.” (Gyergyóditró)²² Ugyanez az alapjelentése a **sárga szín**nek is, ami kétségtelenül összefügg azzal, hogy a sárga a betegség és a halott színe is.²³ A sárga szín baljós jelentésének eredetét pontosan fogalmazza meg a következő népdal: „Azért, hogy én ilyen sárga vagyok, / Ne hidd rózsám, hogy én beteg vagyok. / Megsárgított engem a szerelem: / Nálad nélkül mit ér az életem.”²⁴ Ugyanez a jelentés a népi álomértelmezésekben is: „A sárga – betegség. Sárga ruha, sárga arc, sárga virág – mind betegség.” (Hajdúsámson)²⁵ A szimbolizmus a halottkultuszban is megjelenik: „Amikor a koporsót leszegezték, és kivinni készülnek, leghamarabb az állapotos asszonyok indulnak ki, mert ha csak azután távoznak, a gyermekük meghal. Arra is vigyázni kell, hogy a terhes anya ne vigyen koporsót, mert akkor sárga, egészségtelen gyermeke fog születni.” (Siklód)²⁶

A betegség- és halálvonatkozások magyarázzák azt is, hogy átvitt értelemben a „sárga” és a „réz” jelzők valamiféle **bajt, hibát**, a szerelmi dalokban például csalfaságot, elválást jelentenek: „Sárgát virágozik a repce, / Rajtam van a világ nyelve...”; „Kimentem a selyemrétre kaszálni, de nem tudtam én a rendet levágni, / Mert nem látszott a sok sárga virágtól, / Régi babám most búcsúzik egymástól.”²⁷

Átkelés a halál vizén. A túlvilág

A honfoglalás előtti magyar hiedelemvilág másvilágképzetei nem voltak dualisztikusak. A lenti alvilágra és a fenti mennyországra vonatkozó dualisztikus elképzeléseket a kereszténység terjesztette el, melyek szerint a pokol az elkárhozott gonosz lelkek bűnhődésének színtere, a menny pedig az istenek és az üdvözült lelkek örök tartózkodási helye. A pogány hitvilág a kereszténység előtt csak egyetlen másvilágképzetet ismert: az ún. túlvilágot egy horizontálisan távoli, ismeretlen világnak képzelték el, ahol a lelkek csak tartózkodnak. A túlvilág tehát semleges hely, nem hierarchizált, és az sem lényeges, hogy a lélek milyen módon jut el ide (pl. felfelé a sátor füstlyukán, lefelé a kút nyílásán stb.). Az ősi magyar hitvilág túlvilágképzeteinek azonban fontos eleme volt, hogy a holtak lakóhelye egy vízen túli világ.

A magyar halottas szokások számos eleme őrzi még a halál vizén való átkelés képzetét. A felcsíki Csíkszentdomokoson a halottal azért temetnek el pénzt, „hogy legyen, amivel a vámot megfizesse, amikor a vízen menyen átol”. Ugyanitt a sírgödörbe bedobják azt a két pálcát, amivel a lélek „a Jordán vizén átkel”.²⁸ A szomszédos Csíkszenttamáson is két hosszú pálcát tesznek a koporsóba, „hogy a halott ezekkel keljen át a Jordán vizén”.²⁹ Az alsíki Csíkbánkfalvában régen három sing kendervásznat tettek a halott koporsójába, hogy ezt magára terítve, „ne ázzék meg a Jordán vizében”.³⁰ A Kolozs megyei Kercseden nem húznak a halott lábára fekete harisnyát, hogy ne kelljen sokáig mosnia a lábát a Jordán vizében.³¹ A moldvai

²¹ Bosnyák S. 1991. 609.

²² Uo.

²³ Lükő G. 1942. 239–241.; Erdélyi Zs. 1961. 188–199.

²⁴ Lükő G. 1942. 240.; Kodály Z. gyűjtése.

²⁵ Bosnyák S. 1991. 608.

²⁶ Szilveszter Zsuzsa egy. hallg. gyűjtése, 2001.

²⁷ Lükő G. 1942. 240.; Vargyas L. 1988. 489.

²⁸ Balázs L. 1997. 27.

²⁹ Székely L. 1997. 58.

³⁰ Uo.

³¹ Nagy Éva Katalin egy. hallg. gyűjtése, 2001.

csángó Szitásban egy asszony így nyilatkozott a „gyermekeltevésről”: *„Az Isten megadja, s az ember nem engedi a lelket, hogy meglegyen. Há métt legyen meg? Hogy még legyen gondom, hogy neveljem? Csapjuk el, hadd menjen a vizen! S akkor az az anya lesz az ördögé.”*³²

Egy általánosan elterjedt hiedelem szerint, este a vizet nem szabad kiönteni, mert ilyenkor az elhalt családtagok, azaz a közösség védőszellemei a ház körül tartózkodnak. Egy csíkszentkirályi hiedelemtörténet szerint a látó ember („tudós”) által előhívott halott ezt kérte a hozzátartozójától: *„Te küssebbik menyem. Este az ajtón a vizet ne öntsd ki, met én sokat járok haza, s vízbe járok!”* Egy másik adat ugyaninnen: *„A vizet nem az ajtóból kell kiönteni. Ki kell menni az udvarra. Este mondani kell: »Álljon félre, ki elől van!«”*³³

A halottkultusz áldozati rítusaiban fordul elő az a képzet, hogy a halott lelkéért szánt áldozatot a sírhant fölött átnyúlva kell átadni. A gyimesi Kostelekben temetés után a sírásásban segédkezőknek áldozati adományként a friss síron át szoktak átadni egy juhot, hogy az elhunytnak a túlvilágon is legyen tápláléka.³⁴ A moldvai csángó Klézsében a halottvirrasztás egyik éjszakáján a halott hozzátartozói a koporsó felett átnyúlva „Isten nevében” egy vízzel leöntött kakast adnak ajándékba egy szegényebb sorsú személynek. (4. kép) A síron való átnyúlás és így módon a túlvilágra való áldozati adományküldés rítusa az ortodox románok körében még elterjedtebbnek mondható: Erdély-szerte általános szokás például, hogy a Nagyboldogasszony napi temetői szertartások alkalmával a halott lelkéért felajánlott étel- és italadományt ilyen módon kínálják fel a temetői sírhantokat minden évben újra megszentelő papnak. (5. kép)

A könnyek és a halott siratása

A könnyek valamiféle intim kapcsolat révén a halál vizével vannak összefüggésben, úgy is mondhatjuk, hogy a halál vizének fiziológiai megfelelői. Ezt a kapcsolatot Shakespeare is ismerte, hiszen a *Hamlet*ben az idegenből hazatért Laertész, amikor tudomást szerez a vízbe fült húga haláláról, ezt mondja: *„Sok is vized, szegény Ophelia! / Elfojtom hát könnyűm.”*

A könnyek esetében is kétségtávol a halálszimbólum jelentésű éjszakai víz egyik vonatkozásáról van szó. Gilbert Durand azért tartja a két szimbólumot összetartozóknak, mert a víz és a könny egyaránt a kétségbeesés anyagai. A mítoszok a szomorúság kontextusában képzelik el a holtak szomorú világának folyóit, mocsarait. A „könnyek mezeje” gyakran a „halál folyója” mellett van – írja.³⁵

A halottas szokások kutatói sok vidékről jelezték a haldokló siratásának tabu mivoltát. Általános meggyőződés, hogy a haldoklót nem szabad siratni, mert akkor „visszasírják” az életbe, és nem tud meghalni.

A következő, visszajáró halottról szóló moldvai csángó történet világosan kifejezi, hogy a könnyek a két világot elválasztó vízzé, a halál vizévé változnak: *„Most egy két hónapja a fehérnépecskének meghót a férje, s akkor csak sírt, met fiatal vót. Mentek egy vendégségbe, s eccer csak a feleségihez hezkapott, s meg es halt. S akkor (az asszonyka) addig siratta, addig siratta... Kapált, s sírt, kapált, s sírt. S akkor oda-ment a férje. S akkor esszeavarta mindennel! Fődvel essze! Esszeverte. – Hát még siratsz-e?! Még siratsz-e? Hagyj békén, me kell egy nagy hegyen kimásszunk, s az a sok könny válik vízzé, nagy vizek lesznek, s akkor én sikulok vissza, nem érek a másokkal, s*

³² Saját gyűjtés, 1992.

³³ Saját gyűjtés, 1995.

³⁴ Takács Gy. 2001. 70.

³⁵ Durand G. 1977. 120.

akkor alóról döfődnek. Űtnék ostorokval, s nem tudok felmászni arra a nagy hegyre. Ki kell érjek, s magad csak sírsz, s a te könnyeidből lesznek a nagy vizek s a nagy sár. S azok hoznak vissza ingem. – Az asszonka azt mondta, hogy olyan vót, mintha elvették lenne, mintha álmodta vóna. Akkor helyrejött, s akkor bennébb ment, s akkor aszondja, akkor ott még sírt. S hát akkor ott es, akkor ott es, s akkor még, még! S amikor osztá má harmadikszor es [megjelent a férje], akkor kapát, mindent otthagyt, s hazafutott, me nem mert má sírni es. Úgy megijedett. Isten őrizz! Me ha annyira sír, akkor a könnyek vissza... visszaizélik, met hát ki tudja, hogy ott hogy van? (Szitás)³⁶Haj, szakáll, köröm

„Poszeidón lovainak sörénye nincs messze Ofélia hajától” – mondja G. Durand³⁷, utalva arra, hogy a mítoszokban a folyó víz hullámaihoz hasonló lebegő haj ugyancsak jellegzetes **időszimbólum**. A két képzetkör gyakran egybeolvad (kontaminálódik), gondoljunk például Ofélia vízen lebegő hajára. A hajjal metonimikus kapcsolatban álló fésű ugyancsak nyilvánvaló időjelkép, a hajhoz hasonlóan képes megjeleníteni a jövőt. G. Durand szerint nem is annyira a haj formája, hanem a mozgása az, ami kapcsolatba hozza a folyó vízzel. A hullám a haj belső lelke: a haj hulláma az időhöz kötődik, a múlt visszafordíthatatlan idejéhez. Ez a magyarázata annak, hogy az egész európai néphitben a hajfürtök emléktalizmámként szerepelnek.³⁸

A haj (vagy a haját helyettesítő fésű) az idővonatkozás, illetve a jövővel való kapcsolata miatt jut fontos szerephez a szerelmi varázslásokban és a jóslásokban: „Újesztendő esztéjén lefeküdt az ágyba, bétette a... hogy mongyam, e fészüt. Mellikkel fészüli a haját. Bétette a... hagymongyam; ...párnája alá... Akkor éjen, hogy álmoggya meg szeretőjét... Ez az.” (Nagypatak, Moldva)³⁹

Mivel analóg képzet a folyó vízzel, a haj termékenységszimbólum is lehet, előfordul például, hogy a földet borító **növényzet jelképe**. Több olyan teremtményszó is ismert, amelyek arról szólnak, hogy a világegyetem egy ős-óriás testéből alakult ki, akinek hajából keletkeztek a növények, húsából lett a föld, csontjaiból a kövek, véréből a víz és szeméből az ég minden fényessége.⁴⁰

A személyiség és a haja között lényegi és szoros kapcsolat van. Az újra kinövő haj azt a szimbolikus üzenetet hordozza, hogy a haj **az ember életerejét** is hordozza, illetve hogy a haj magával a személyiséggel lehet azonos. Egy hiedelem szerint a haj, a szakáll és a köröm a halál beállta után is tovább nő. Egyetemesnek mondható az a képzet is, hogy az ember fizikai ereje a hajában (esetleg a szakállában, körmében) van. Ezt a jelképiséget legközismertebben Sámson és Delila története⁴¹ fejezi ki: Sámson, akinek a hajában van az ereje, Delila úgy adja a filiszteusok kezére, hogy az alvó hősnek levágja a haját, és ezzel megfosztja erejétől. Úgy tűnik, a hajszimbólum ilyen értelemben van jelen az ún. Árgírus-mesében is (AaTh 400), amelyben az alvó szerelmeseket a rosszakaró boszorkány meglesi, és a tündérleány (Tündér Ilona) hajából levág egy fürtöt, amiért a leánynak menekülnie kell.

Mivel a hajban az életerő lakozik, a levágott haj megszerzése révén az ember megrontható, ezért a levágott haját nem szabad eldobni, szétszórni stb. A visszajáró halott hiedelemkörében a hazajárás egyik oka épp az lehet, hogy a halott az életében szétszórta haját keresi. Az 1836-ban a Moldvában utazó Gegő Elek egyik Románcsüggésen töltött estéjére emlékezve ezt írja: „Most a padláson valami zörrent, s asszonyunk elbeszélé, hogy apja lelke hazajár, mert életében a kifésült haját a ház

³⁶ Saját gyűjtés, 1995.

³⁷ Durand G. 1977. 121.

³⁸ Uo. 120–122.

³⁹ Csoma G. 1997. 189.

⁴⁰ Evseev I. 1997. 354.

⁴¹ Bír 16.

*körül elhányta; mert gyónatlan halt meg stb. Ismét alkalom a babonák kigyomlálására, lelki tanításra!*⁴² Virt István említi, hogy a moldvai Pusztinában a halott levágott haját és körmét vagy elégetik, vagy a koporsójába teszik. Ugyanígy általános az is, hogy a halottas párnát a halott életében összegyűjtött hajával töltik meg, mert ennek elmulasztása a halott nyugtalanságát és visszajárását okozná.⁴³ Az idézett példák azt bizonyítják, hogy a mintegy önálló életet élő haj és köröm titokzatos kapcsolatban állnak a személyiséggel, nem lehet őket szétválasztani.

A haj levágása a jövőbe mutat, aki haját vág, az annak a személynek a jövőbeli sorsát tudja befolyásolni, akinek a haját levágta. Ezért van az, hogy a Gyimes vidékéhez tartozó Kostelekben a hajvágásból keresztszülőség származik: „A gyermekek haját régi szokás szerint egyéves korában vágják le először. Ha valaki haját vág egy gyermeknek, később a keresztszülőkkel egyenlő elbírálás alá esik, így például esküvője alkalmával ugyanakkora ajándékot illik adnia, mint azoknak, akik az egyházi szertartás során, a »megöntés«-nél víz alá tartották.”⁴⁴

A kibontott haj és a fedetlen fő (ez utóbbi révén ugyancsak a haj szabadon engedése történik) a föld sok népénél **gyászszimbolumok**, így például a moldvai csángóknál is. Dimitrie Cantemir *Moldva leírása* című 1716-ban írt művében arról tudósít, hogy hat hónapig nem fedte be a fejét az, aki gyászolt. A máramarosi románok körében a gyászoló család férfitagjai hajadonfőtt és megborotválkozatlanul vesznek részt a temetésen.⁴⁵ Gazda Klára a moldvai csángók viseletének szimbolikus jelentéstartalmairól szóló egyik tanulmányában ezt írja: „Akárcsak a török népeknél, a moldvaiaiaknál is szokás volt, hogy gyász esetén a lányok kibontották a hajukat, a férfiak fedetlen fővel jártak és megnövesztették arcszőrzetüket.”⁴⁶ (6. kép) Moldvai cigány közösségekben általános szokás, hogy gonoszelhárító célzattal a nők pénzérmék sokaságát fűzik a hajfonataikba.⁴⁷

3. A Sárkány

A Sárkány egyetemes archetípus, olyan kombinált lény, amely az állatiasság, az éjszakai jelleg és a szomorú víz képzetköreinek találkozási pontján keletkezik. Képes egyesíteni magában a sötétségszimbolumok minden eddig felsorolt jellemzőjét: jégkorszak előtti szörny, a mennydörgés állata, vízi jellegű, halálhozó. Alakjában a vízi jellegű kegyetlenség a harapással kombinálódik, ez a képzet az összes középkori bestiáriumokban jelen van.⁴⁸ A sárkány a félelem szülötte. Morfológiája is ezt fejezi ki: hüllőszerű, úszólábú, olykor szárnyas. Rokonai a hüllők, a vámpírok, a különféle harapó állatok. A magyar népmesékben és bizonyos szentek (pl. Szent György) legendáiban a kútból kijövő szörny minden nap felfal egy leányt.

A *Jelenések könyvében* a Tisztátalannal áll kapcsolatban⁴⁹, az *Ótestamentumban* a legkülönbözőbb formákat ölti, gyakran az őskáosz megszemélyesítője.⁵⁰

Az európai népek folklórjában a Sárkány alapfunkciója, hogy katasztrofális eseményeket okoz, farka mozgásával szélviharokat és forgószeleket támaszt.⁵¹ A magyar hiedelemvilágban ugyancsak a kozmikus időjárás-jelenségek démona, mindenekelőtt **vihardémon**. Vízi jellegére utal az a hiedelem, miszerint a

⁴² Gegő Elek: *A moldvai magyar telepekről*. Budán, 1838. 14. (2. reprint kiad.: Budapest, 1987.)

⁴³ Virt I. 2001. 63–64.

⁴⁴ Takács Gy. 2001. 70.

⁴⁵ Kligman G. 1998. 161.

⁴⁶ Gazda K. 2005a. 93.

⁴⁷ Saját megfigyelés.

⁴⁸ Durand G. 1977. 117–119.

⁴⁹ Jel 12,7–9.

⁵⁰ Iz 51,9.; Zsolt 89,10–11.; Jób 26,12–13.; Ez 32,2–7.

⁵¹ Nola A. 2001. 76.

viharsárkány halból lesz: a harcsa vagy a csuka, ha nem lát embert hét esztendeig, sárkánnyá változik.⁵² A viharban közeledő sárkányt ráolvasások kíséretében valamilyen fémeszközzel (pl. fejszével, kaszával, sarlóval) lehet „elinteni”, azaz a falu határától távol tartani.⁵³ „*Elindula Szent Margit asszon, / hosszú úton, széjjes úton. / Megtalálkozott szátányokkal, sárkányokkal: / Merre mentek szátányok, sárkányok? / Menyünk a földi nép mezejét elverni! / Térjete meg utatokból, / menjete a havasok ódalába, / hol szentmisét nem áldoznak, / hol kakasok nem kikirilnek, / a csitkók nem nyerítettnek, / ott igyatok, ott egyetek, / ott legyen a tük asztalotok!*” (Pusztina)⁵⁴ A középkori egyház erre a célra gyakran az Oltáriszentség kitételét alkalmazta. A pogány és keresztény hitvilág összeolvadását jól példázza az, hogy a 18. századi táltosperek adatai szerint a vihardémonok, felhőlelkek keresztény Sátánokká lettek, és ezzel párhuzamosan a védekező idővarázsló specialisták is keresztényiesültek és a közösség jótevőivé váltak.⁵⁵ A magyar néphitben ma is általános hiedelem, hogy a viharban sárkányok verekednek: „*Verekednek a sárkányok, mikor nagyidő van. Mikor nagyidő van, asz mondják, hogy az égen kelet felé s nyugat felé két nagy fark van, és ez nem más, mint a sárkányoknak a farka. Azok elkezdenek verekedni. S ha valaki meglátja, hogy az égen vannak, akkor a sárkány behuzza a farkát, s eltűnik. De ha nem látja meg, akkor nagy víz ároasztja el a területeket, lehull, leesik a felhőből vaegy darab. S akkor az a sárkány, amelyik nem erőtejes, és a másik legyőzi, az le fog esni a földbe, s akkor az egész világ kárbo megy, az egész világot elviszi a víz.*”⁵⁶ Több népmesetípusban is megjelenik a kútból feljáró, lelkeket elragadó Sárkány alakja: „*A város kútját elfoglalta a hétfejű sárkány, s csak akkor ad vizet, ha mindennap egy leányt visznek neki.*”⁵⁷ „*Jaj, kedves fiam, ne menj te oda! A királynak volt három lánya, azokat mind elvitte a sárkánykigyó. A háromfejű sárkány lent van a kútban, s nem ad vizet, minden kantáért egy királylányt kell adni.*”⁵⁸ A vihart támasztó garabonciások hátsólova a Sárkánykigyó szokott lenni.⁵⁹

4. A tükör és a tükröző vízfelület

A tükör első, mitológiai megjelenése a tükröző vízfelület. Az örökifjú csodaszép Artemisz, a vadászat istennője, gyakran az erdők mélyén kibontott hajjal a mély vízben meztelenül nézegeti magát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a víz a tükör forrása.

Nyilvánvaló, hogy a tükröző vízfelületnek köze van a halál vizéhez: tükörbe nézni annyi, mint ***részesévé lenni az árnyak, a holtak világának***. Ezt a halálképzetet és a másvilág-jelleget erősíti az is, hogy a tükörben a bal–jobb oppozíciópár felcserélődik, vagyis a tükör fordítva mutatja a világot, ami megfelel annak az ősi hiedelemképzetnek, hogy a Másik Világ a Mi Világunk fordítottja.⁶⁰

A magyar hiedelemvilágban a tükör szimbólum alapjelentése: ***átjárás a másik világba***.

Ezért lesz különös jelentősége a tükör szimbolikájának a **halottkultusz** szokásaiban és hiedelmeiben. Közismert, általánosan elterjedt szokás, hogy a halottas háznál lévő összes tükröt letakarják. Aranyosszéken a tükör letakarását azzal magyarázták, hogy a halál ne kettőződjön meg benne („*meglátja magát benne a*

⁵² Lükő G. 1942. 58.

⁵³ Ilyen gyimesi hiedelemcselekmények leírása: Salamon A. 1987. 201–202.; Tánczos V. 1995. 31–35.

⁵⁴ Tánczos V. 1995. 118–119.

⁵⁵ Pócs É. 1999. 111–112.

⁵⁶ Csögör E. 1998. 70.

⁵⁷ Nagy Olga: *A vasfogú farkas*. Mesék. Bukarest, 1987. 122.

⁵⁸ Fábrián Imre: *Zöldike királyfi*. Kolozsvár, 1989. 22.

⁵⁹ Erdész S. 1984. 114–142.

⁶⁰ A „két világ” romantikus szimbólumairól (tükör, árnyék, portréfestmény stb.) lásd: Braga C. 1999. 136–157.

halál” – Kercsed⁶¹). A tükörben mutatkozó halott félelmetes („rosszul néz ki a halott a tükörben” – Martonfalva⁶²), mert a le nem takart tükör megakadályozza a halott lelkének távozását, általa tehát a halál a mi világunkba költözik („letakarják, hogy ne tartsa fogva a lelket” – Túrterebes⁶³). A dél-magyarországi sokácok (szerb nemzetiség) temetések alkalmával vízzel teletöltött tányért helyezték a halottaskocsi alá, úgy, hogy eltörjön. Ezt az özvegyen maradt házastárs az örök szétválás jegyében cselekedte, azért, hogy a temetés után újra férjhez mehessen, illetve megházasodhasson.⁶⁴

Ugyanebben a funkcióban jelenik meg a **jóslásokban** is, hiszen a tükör által láthatóvá válik a számunkra rejtett szellemvilág, és feltárul előttünk a jövő. A Mezőségen az ún. „cseberbenezés” során a víztükörben a közösség által keresett tolvaj személye mutatkozik meg, ha a megfelelő mágikus feltételeket teljesítik: „*Miko loptak valamit, összehívtak tizenkét tizenkét éven aluli leányt. Fehérbe öltöztek, szalagot tettek. Letérdepeltek egy cseber köré, ahova az asszony beletört egy tojást. Egy égő gyertyával járt körbe, mondta a Miatyánkot. A vízben meg kellett jelennie a tolvaj képének. A gyertyát az asszony minden szónál a másik leány fejére tette. Csak reggel kilenc és tizenkét óra között lehetett csinálni.*” (Detrehemtelep)⁶⁵ A „cseberbenezés” mágikus rítusát Keszeg Vilmos írta le és értelmezte.⁶⁶

A tükör szimbólumának ugyanezzel a jelentésével a moldvai csángó szerelmi jóslásokban is találkozunk. Faragó József a diószéni újévi szokásokról szóló tanulmányában írja: „Éjfélkor [ti. szilveszter éjszakáján] a nagyleányok kilenc tükröt állítanak maguk elé az asztalra, egyet pedig a hátuk mögé. A félkör középpontjába egy égő gyertyát helyeznek, és sorban a tükörbe nézve, valamelyikben meglátják jövődöbelijük arcát.”⁶⁷ A szokás teljes szemantikai modellje Csoma Gergely közleményeiből⁶⁸ állítható össze, aki ezzel a jóslásformával több csángó faluban is (Lujzikalagor, Gorzafalva, Lészped, Somoska, Külsőrekecsin, Magyarfalu, Kelgyest, Szabófalva stb.) találkozott. Eszerint óesztendő éjszakáján a lányok egy tányérba vizet öntenek, köréje tükröket és gyertyákat állítanak, majd magukat meztelenül egy kendővel letakarva, a tükrökben keresik a megmutatkozó jövődöbelijüket. A mágikus eljárás félelmetes, a Másik Világgal való találkozás bizonytalan és veszélyes, mert a tükrökben ördög vagy halott is megjelenhet.

Az idő- és lélekvonatkozások miatt a tükör vagy egyéb üvegtárgyak eltörése szerencsétlenséget, halált jelent.⁶⁹

A kút és a kémény

A kút egyfelől tükröző vízfelület, másfelől lyuk a földben. Emiatt szimbolikája közel áll a (víz)tükör jelképiségéhez, ugyanakkor – az ezután tárgyalandó – barlang és tó jelképeknek is rokona. A kút jelképének egyik alapjelentése: **átjárás a másik világba**. (A jelkép erotikus tartalmáról később lesz szó.)

A népmesékben Sárkány jár fel a kútból, illetve őrzi a kutat, és csak úgy ad vizet a városnak, ha minden napra kihoznak neki egy szűzleányt áldozatul. Amikor végül már a királylányra kerül a sor, őt megmenti a mesehős (kiskondás, királyfi stb.), legyőzve

⁶¹ Nagy Éva Katalin egy. hallg. gyűjtése, 2001.

⁶² Aczél Kinga egy. hallg. gyűjtése, 2001.

⁶³ Tolnai Sárka egy. hallg. gyűjtése, 2006.

⁶⁴ Róheim G. 1984a. 261–262.

⁶⁵ Keszeg V. 1992. 72.

⁶⁶ Uo. 70–80. és 1997. 97–126.

⁶⁷ Faragó J. 1997. 298–299.

⁶⁸ Csoma G. 1997. és 2000.

⁶⁹ Erről a kérdésről Róheim Géza *A törött tükör* címmel írt tanulmányt. Lásd: Róheim G. 1984a. 253–283.

a túlvilági vízi szörnyet. A *Legenda Aurea* (Voraginei Jakab 13. századi dominikánus író gyűjteménye) ugyanezt a hőstettet tulajdonítja Sárkányölő Szent Györgynek is. A történet egyik igen régi és részletező magyar nyelvű változata az *Érdy-kódex*ben maradt fenn.⁷⁰

Arany János *A Jóká ördöge* című elbeszélő költeményében egy mesetípust (*A gonosz asszony a gödörben* – AaTh 1164) dolgoz fel: a kútba belement gonosz, gőgös felesége helyett egy rút, fertelemes ördögöt von fel az ember. A történet végén az asszony érkezésétől megijedt ördög a pokolban egy „kályhafűtő lyukban” rejtőzik el.⁷¹ A kémény a kúttal analóg szimbólum: a két világ közötti átjárás helye.

A tó

A tó egyfelől tükröző vízfelület, másfelől a kúthoz hasonlóan titokzatos mélysége van, ezért lehet a Másik Világba való átjárás tökéletes szimbóluma. Egy csíki hiedelemmonda szerint a szentelt golyóval meglőtt ördög hirtelen eltűnik, és az eltűnés helyén tó keletkezik.⁷² A rászedettördög-mesék egyik típusában (*A tó őszehúzása* – AaTh 1045) a szegény ember világgá indult fia kötőláncot próbál a tavon átvetni, mire kifut a tóból az ördög, akit a mesehős azzal ijesztget, hogy el akarja húzni a tavat. Az ördög ijedtében egy véka pénzt ad neki, csak ne tegye ezt.⁷³ Egy másik változat (AaTh 1168xx) szerint a szegényember a kaszakövet ejti bele a tóba, majd azzal fenyegeti az ördögöt, hogy ki akarja hordani belőle a vizet. Az ördög megijed, és ezt mondja: „*Hallod-e barátom, ne hordd ki ezt a tavat, mert ez a pokol ajtaja; inkább adok neked egy véka aranyat!*”⁷⁴ A „ne féltsd az ördögöt a tóba fulladástól!” magyar proverbium ugyanezt a szimbolikus tartalmat fejezi ki.

A tóba belement és abba belefulladt ördögök motívumával már a *Szentírásban* is találkozunk. Lukács evangéliumának alábbi bibliai helyét választotta F. M. Dosztojevszkij az *Ördögök* című regényének mottójául: „*Vala pedig ott egy nagy disznónyáj, legelészve a hegyen; és kérék őt, hogy engedje meg nekik, hogy azokba menjenek. És megengedé nekik. És menekutána kimentek az ördögök az emberből, bemenének a disznókba; és a disznónyáj a meredekről a tóba rohana, és megfullada.*”⁷⁵

A vízparton álló fa. A fűzfa

A két világ határát képező víztükör mellé került fa maga is a világok határának mágikus szimbólumává válhat. Ezért lesz a fűzfa – a legjellegzetesebb vízparti fa – a hiedelemmlények megjelenésének egyik tipikus helyévé. Keszeg Vilmos a fűzfáról szóló tanulmányában⁷⁶ azt írja, hogy a transzcendenciára vonatkozó jelentést még a fűzfa egyéb tulajdonságai is erősítik: a benne rejlő különféle hatóanyagok, leveleinek ezüstös színe, a szomorúfűz lehajló ágai, sípkészítésre való alkalmassága, odvassága stb. Az antikvitásban a fűzfa a halál- és holdistennők szent fája volt, később pedig beépült a tündérek mitológiájába.⁷⁷

A katolikus egyház virágvasárnap szentel barkát. A Székelyföldön elterjedt hiedelem, hogy a megszengetetlen fűzfabarkát nem szabad bevinni a házba

⁷⁰ Lásd: Bálint S. 1977. I. 293–294.

⁷¹ Lásd: Süveg Veronika (szerk.): *Magyar népmesekatalógus 5. A rászedettördög-mesék típusai*. Budapest, 1982. 415–423.

⁷² Bihari Anna: *Magyar hiedelemmonda katalógus*. Budapest, 1980. 47.

⁷³ Süveg Veronika (szerk.): i. m. 33.

⁷⁴ Uo. 393.

⁷⁵ Lk 8,32–33.

⁷⁶ Keszeg V. 1998b.

⁷⁷ Uo. 158.

virágvasárnap előtt, mert különben „bemegy a béka a házba”.⁷⁸ Csíkban azt tartják, hogy hasonló tabusértés esetén a megültetett lúd tojásaiból nem kel ki a „pipe”. A fűzfa barkája tehát meg nem szentelt állapotában mágikus, veszedelmes növény, szentelményként pedig erős termékenységjelkép. A fűzfabarkához kapcsolódó hiedelmek tehát őrzik a fűzfa szimbolizmusának eredendően ambivalens jellegét (rontás- és termékenységképzetek).

A vízparton álló fához a magyar folklórban **kozmogóniai, totemisztikus és samanisztikus képzetek** kapcsolódnak. Amint ezt Erdélyi Zsuzsanna kimutatta, az archaikus imákban olykor feltűnik a vízparton álló kozmikus világfa/életfa képe. A kozmikus termékenységképzeteket az is erősíti, hogy a kozmikus fa mellett gyakran ott találjuk a világot teremtő istenségeket is: „...*Tengerbe lévő pámfá szülte ágát, / Levele szülte gyümölcsit, / Gyümölcse szülte szent Annát...*”; „...*Hun lakik a Jézus? / Tengernek közepin, / Arany fának ágán...*”⁷⁹

5. A menstruációs vér, holdszimbolika

A halál vizének képzetköréhez tartozó szimbólumoknak női jellegük van, ami több jelkép – például a tükör, a hullám, a haj, a fésű stb. – esetében teljesen nyilvánvaló, más esetekben a feminoid jelleg álcázott, illetve kikövetkeztethető.

A tükör például sok festőnél folyékony elem, felkavaró, az időlegesség szimbóluma. Tintorettonál a női díszek, a test, az értékes haj, a tükör, a hullám együtt szerepelnek. A görög mitológiában a gögös és köszívű Narkisszoszt a női istenségek – Ékhó és Aphrodité – a tükör révén pusztítják el: az önmaga tükörképébe szerelmes ifjú nem tud megválni saját képmásától, és végül a hiábavaló vágytól elsovad.

Ugyanakkor az egész jelképkörnek erőteljes Hold-vonatkozása is van, ami az egyik közismert magyar népdalban is kifejeződik: „*Ablakimba besütött a holdvilág, / az én rózsám abba fésüli magát.*”

A továbbiakban azt tekintjük át, hogy a nőiség hogyan kapcsolódik össze az időlegességgel és a holdszimbolikával, és hogy ez a kapcsolat milyen jelképekben jut kifejezésre.

A szerencsétlen, halált hozó vízi elemnek az emberi testben van egy fiziológiai megfelelője: a vér. A vér is szalad az erekben, elfolyása az élet megszüntét eredményezi, ezért a vér a folyó vízhez hasonlóan **idő- és haláljelkép**.

Mind a víz, mind a vér szimbolizmusában jelen van egy Hold-vonatkozás is. A mitológiák egyetemesen a Holdnak rendelik alá a kozmikus vizeket. Az apály és a dagály jelenségének Holdtól való függését, a Földnek még azokon a részein is ismerik, ahol nincsenek tengerek. Ezért a legtöbb mitológia a vizeket és a Holdat egyazon istenség képzetkörébe fogja össze. Másfelől a menstruációs ciklusok és a holdciklusok egybeesése miatt nyilvánvaló a Hold és a vér kapcsolata. Következésképpen az időmérő Hold mint közös tényező erősíti a víz és a vér szimbólumainak időre vonatkozó jelentését.

G. Durand ezeket a jelképeket – víz, vér, nő, Hold – szorosan egybetartozóknak tartja. Hangsúlyozza, hogy a Hold a vízi szimbolizmus révén felbonthatatlanul kötődik a halálhoz, a menstruációs vér ciklikussága folytán pedig a nőiséghez. Megjegyzi ugyanakkor, hogy ebben a képzetkörben van egy másodlagos jelentés is: a vizeknek és a Holdnak a halál- és idővonatkozás mellett megtermékenyítő hatásuk is van, ami ugyancsak egy hatalmas mitológiai komplexumot hoz létre.⁸⁰

⁷⁸ Oroszhegy, Vass Melánia egy. hallg. gyűjtése, 2005.

⁷⁹ Erdélyi Zs. 1988. 721.

⁸⁰ Durand G. 1977. 123–124.

A Hold változékony: nő és fogy, olykor eltűnik, tehát szeszélyes. Ezek a tulajdonságai is arra utalnak, hogy a múltó időnek van alávetve. A Hold az első **időmérő**. (A latin „mensis” szó jelentése egyfelől ’hold’, ’holdhónap’, másfelől ’mérés’, ’mérték’.)

Amikor a Hold hiányzik az égről, azt tartják, felfalta egy szörny, meghalt. Ennek megfelelően a Hold **haláljelkép** is, és ő maga is lehet a **holtak birodalma**. Az európai néphitben a „vörös Hold” félelmetes.

Ezzel függenek össze a Hold **rontó erejével** kapcsolatos hiedelemképzetek is. Aki „holdkóros”, annak diabolikus ereje van. A szamojédok számára a Hold a pestis princípiumát testesíti meg.

Amint látjuk, a Hold- és vízképzetek izomorfak, feminin jellegűek, és erőteljes a múltó időre vonatkozó jelentésük. A Hold ugyanakkor az örök visszatérés ígérete is, erről a jelentésről hátrébb, a ciklikus jelképek között (XII. 2.) beszélünk.

A veszélyes és tisztátalan termékeny nő

A menstruáló, a várandós és a gyermekágyas asszonyt egyetemesen tisztátalannak tekintik, és a közösségre nézve veszélyesnek tartják.⁸¹ A képzet magyarázata, hogy a termékeny nő kívül áll a Mi Világunk törvényein, azzal a titokzatos és veszélyes Másik Világgal teremt kapcsolatot, ahonnan az élet származik, és ahová a halottak is megtérnek. Gilbert Durand szerint a menstruációs vér tökéletes fiziológiai megfelelője a halált hozó fekete víznek.⁸²

Ezért van az, hogy bizonyos nagyerejű varázscselekményeket csak a menstruáció elkezdődése előtti életkorban álló gyermeklányok végezhetnek, mert csak ők rendelkeznek a rendkívüli eseményhez szükséges tiszasággal és mágikus erővel. (Mint előbb láttuk, ilyen varázscselekmény például a „cseberbenezés” által történő jóslás a Mezőségen.⁸³) A fentivel analóg képzet, hogy a varázslást végző, például gyógyító öregasszonyok a menopauza elérése utáni állapotban kell hogy legyenek.⁸⁴ Egy angol kutató, Susan Starr Sered írja, hogy a nő élete szellemi értelemben csak a menopauza elérése után teljesedik ki, csak ekkor válhat valódi szellemi vezetővé.⁸⁵

A menstruációs vért világszerte **tisztátalannak** tartják, ezért se szeri, se száma a menstruáló nőhöz kapcsolódó tabuknak. Már az ószövetségi Bibliában is ilyen tiltások sokasága olvasható. Az európai – és a magyar – folklórban általános tabuk, hogy a menstruáló nő élelmiszereket (vaj, tej, hús, szalonna, bor stb.) nem érinthet, mert azok megromlanak, az általa dagasztott kenyértészta nem kel meg, ha vizet merít, elapad a kút vize, megavasodik a szalonna stb. A Székelyföldön azt tartják, hogy „kicsapódik” vagy „felfő” az általa megkevert majonéz, ezért a szomszédba viszik át megkavarni. A dél-erdélyi Magyarlapádon a menstruáló nő nem vehet úrvacsorát. A moldvai csángók körében általános az a hiedelem, hogy a tisztátalan menstruációs vér **megronthatja a maskulin férfierőt**. „Ha az asszony is, hogyha rosszat akar csánni egy legénynek, s hogyha, mikor meg van a rendje [havivérzése], akkor teszen a borba egy kicsit, akkor megdagad a szeméremtestye, s megbír halni abból! Legény meg!” (Somoska)⁸⁶

A néphit a menstruáló Szűz Máriát is tisztátalannak tartja. A vallásos folklórban sok legenda szól Szűz Mária „tisztulásáról”, és egy eredetmonda-típus a női

⁸¹ A kérdésnek gazdag néprajzi irodalma van. Néhány újabb munka: Benedek H. E. 1998.; Csonka-Takács E. 1999.; Deáky Z. 2005.

⁸² Durand G. 1977. 123–124.

⁸³ Keszeg V. 1992. 70–80. és 1997. 97–126.

⁸⁴ Uő 1999c. 259–265.

⁸⁵ Starr Sered S. 1994. 237.

⁸⁶ Csoma G. 1977. 207–208.

menstruációt is tőle származtatja: „*Leült a Szűzanya, osztán tisztulása volt. Hét szoknya volt rajta, oszt a hetediken is átütött. Oszt az maradt ránk, a nőknek csak annyi van, amennyi a hetedik szoknyán átütött ... neki igen sok volt, mégse panaszkodott, mi meg hogy panaszkodunk!*”⁸⁷ A vallási néprajz egyes kutatói a téma kapcsán Mária asszonyokkal való „együttérzéséről” beszélnek, de ez a „filantróp” magyarázat nem elég meggyőző. Sokkal valószínűbb, hogy ez esetben is kereszténység előtti ősvallási elemek továbbélésével állunk szemben: mivel a magyar Mária-tisztelet egy pogány kori Boldogasszony-kultuszra épült rá, elképzelhető, hogy az életet adó Boldogasszony tisztátalanságának képzete őrződött meg a menstruáló Szűz Máriáról szóló narratívákban. A gyermekágyas asszony ágyát az egész nyelvterületen „Boldogasszony-ágy”-nak nevezik. A kereszténység által terjesztett Mária-dogmákkal, legfőképpen a Szeplőtelen Fogantatás („immaculata conceptio”) tanával mindenképpen összeegyeztethetetlenek a Mária tisztátalanságáról szóló népi történetek.

Hasonló tisztátalanság- és veszélyesség-képzetek tapadnak a szülő nőkhöz is, tehát a tabuk ez esetben is jelen vannak. A szülőasszonnyal kapcsolatba került tárgyakat (pl. ruháját, ágyát, használati tárgyait, a placentát stb.) a magyar néphit szerint meg kellett semmisíteni, ezért rendszerint elégették őket, akár csak a halott tárgyait.⁸⁸ Egy általánosan elterjedt hiedelem szerint szülés után az anya hat hétig nem meríthet vizet a kútból, mert az megfertőződik. A gyermekágyas nő nemcsak veszélyes, hanem termékenysége is könnyen megrontható (pl. „elviszik” a tejét, „megigézik” stb.), ezért különös védelem illeti meg.

A gyermekágyas asszony tisztító rítusaira rendszerint a szülés után hat héttel – olykor még a keresztelezés előtt – a templomban, valamilyen vallásos szertartás keretében szokott sor kerülni. A szertartás neve a moldvai csángók körében „avatás” vagy „avatódás”, a Székelyföldön és Erdély más részein „kiszabadulás” vagy „felszabadulás”. Csíkszentdomokoson a pap jelenlétében és részvételével végzett rítus van szokásban, amelynek kötelező elemei a gyermek templomi bemutatása, az oltár megkerülése, imádkozás, gyónás, pap általi megszentelés stb., de olykor elegendő egy út menti keresztfa megkerülése is. A szertartás nyomán az anya tisztátalansága megszűnik: ettől kezdve templomba járhat, kiléphet a kapun, szabadon járhat-kelhet a faluban, és az addig tiltott asszonyi munkákat is elvégezheti.⁸⁹ A moldvai csángó falvakban régen a „deák” (kántor) karjánál fogva vezette be a gyermekágyas asszonyt a templomba, megkerültette vele az oltárt, imádságokat végzett. Ortodox románoknál a pap stólája alatt való átbújás is szokásos.

A frissen ellett állatok is tisztátalanok és könnyen megronthatók. Gyimesben a megborjúzott tehén „pokláját” (azt a tokot, amiben a borjú a világra jött) elássák, hogy védjék a tej tisztaságát.⁹⁰

6. A Kegyetlen Nő archetípusa

A fenti jelképkörök összetartozásából kiindulva, G. Durand arra a következtetésre jut, hogy **a nőiség egyik arca egy természetű az állatiassággal**, ugyanis az állat- és Hold-jelképekhez hasonlóan erős halál- és idővonatkozása van, tehát fatális jellegű.⁹¹ A Végzet Asszonya voltaképpen általános modellje minden varázslónak, undok vén banyának, szerencsétlen tündérnek stb., akik **fenyegetnek**.

⁸⁷ Lammel A.–Nagy I. 1995. 263.

⁸⁸ Csonka–Takács E. 1999. 266–272.

⁸⁹ Balázs L. 2005. 120–121.

⁹⁰ Tankó Gy. 1998. 124.

⁹¹ Durand G. 1977. 126–130.

A Kegyetlen Nő archetípusának tipikus megjelenése *a vadászó asszony*, aki véres kegyetlenséggel bánik el áldozataival. A görög mitológiában a vadászó Artemisz szarvassá változtatja Aktaiónt, akit saját kutyái tépnek szét.

A mitológiák gyakran *nőiesítik az állati szörnyeket*. A Théba városának megbüntetésére küldött, embereket felfaló Szfinxnek oroszlán teste és női feje van. Az Odüsszeia hőseinek mindenekelőtt a hullámokon és a női jellegű veszedelmeken (pl. szirének, a tengeri szörnyekké varázsolt Szkülla és Kharübdisz) kell felülkerekedniük. A középkori kereszténység különböző képi ábrázolásain is megjelennek a Keleten kitalált, furcsa szörnyek. A középkorkutató Georges Duby állapítja meg, hogy a középkori keresztény embert zaklató szirének alakjában „találkozik a két, egymással szoros rokonságban álló elferdült természet, a nőé meg a mocsarak iszapjában hemzsegő, csúszó-mászó, tisztátalan állatoké”.⁹² Hasonló ábrázolásokkal később, az újkorban is találkozhatunk. A 17–18. századi erdélyi református egyházművészet gyakran alkalmaz ilyen motívumokat, például szirénábrázolásokat és egyéb női jelképeket a fakazettás festett templommennyezeteken.⁹³ (7. kép)

Az életet adó **Nagy Anya** archetípusának – minden pozitív jelentéstartalma mellett is – van egy *fenygető arca* is. C. G. Jung így határozza meg az archetípus lényegét, a szimbolikus jelentések polivalenciáját: „Tulajdonságait jellemzi az 'anyai' általában: a nőiség mágikus autoritása, az értelmén túli bölcsesség és szellemi nyugalom, a jóság, a védelemadás, ő a növekedés és termékenység elősegítője, a tápláló, a mágikus átváltozás helye, az újjászületés, a segítségre siető ösztön vagy impulzus, a titkos és rejtező, a sötét, a mélység, a megelevenedett alvilág, az elnyelő, félrevezető és mérgező, a félelmetes és elkerülhetetlen.”⁹⁴

A démoni nő tipikus megjelenése a magyar néphitben a **szépasszony** vagy **szépleány** hiedelemalakja. A szépasszonyok – akiknek már a valódi nevük is tabunév – a szirénekhez hasonló tüneményes szépségű, gyönyörű ének- és zeneszóval járó rendkívül veszélyes hiedelemlények. Elcsábítják, majd halálra táncoltatják a férfiakat, elrabolják, és egy satnya, beteges, ún. „abagos” gyermekkel kicserélik a magukra hagyott csecsemőket, egész éjszaka lovagolják és halálra fárasztják az istállóba kötött lovakat stb. Csoma Gergely így ír a moldvai csángók szépleány-hiedelmeiről: „Az éjjel járók kört vonnak maguk köré, ha feltűnnek a különös, kék lánggal fénylő nemtiszták vagy Szépleányok. Fokhagymával vagy sóval védekeznek ellenük, meg az olvasó felemelésével, és a Szépleányok repülnek suhogva, széltépte hajjal, és megnyargalva »putinát« [hordót], befonva lovak sörényét, elcsábítva legényeket, elrabolva gyermekeket. »Az Isten öröjzön az ojjantól.«”⁹⁵

A kötöző nő. A csomók

A megkötözés az istenek és más természetfeletti lények kiváltsága. A láncok, a kötelek, a csomók jellemzik a halál istenségeit, a sorsot. A „halál kötelékei” metafora a Bibliában igen gyakori. Az ősi Indiában, az *Atharva-véda* szerint, a halálisteneknek láncai vannak, a betegségek „hálók”, és a halál nem más, mint a legvégső kötés.⁹⁶ A germán halálistennők kötéllel vonszolják el halottakat, Odin főisten állandósult mellékneve pedig „a kötél istene”.⁹⁷

⁹² Duby G. 1994. 236.

⁹³ Szacsavay É. 2000. és 2001.; Görög H. 2001.

⁹⁴ Jung C. G.: Psychologische Aspekte des Mutterarchetypus. In: *Eranos Jahrbuch* 1938. Zürich. Idézi: Dömötör T. 1974. 129.

⁹⁵ Csoma Gergely: Moldvai írás. *Kortárs* XLVI. 2002. 1. 88.

⁹⁶ Eliade M. 1997. 129–130.

⁹⁷ Uo. 134.

Mircea Eliade, aki a *Képek és jelképek* című könyvében egy teljes fejezetet szentel a „megkötöző istenek” és a csomók szimbolizmusának, több nyelvben is fontos etimológiai megfelelést talált a „megkötöz” és a „varázsol” szavak között. Amint megjegyzi, a török-tatár nyelvekben „bag”/„bog” szavak egyidejűleg ‘kötés’ és ‘varázslás’ jelentésűek, és hasonló a helyzet a latin nyelvben is, ahol a ‘varázslás’ jelentésű „fascinum” a ‘kötés’ jelentésű „fascia” rokona.⁹⁸ Ugyanez a helyzet a magyar nyelvben és hiedelemvilágban is, ahol a kötés és az oldás egyértelmű varázscselekedetek, és egyaránt lehet ártó vagy védő-gyógyító funkciójuk.⁹⁹ Erdélyben a „köt” szónak még ‘fogani’ jelentése is van (pl. „köt a pityóka”, „köt a tők” – mondják a virágzás idején újrafoganó növényre), amit az „ördögkötötte” kifejezés ‘ördögteremtette’ értelme (pl. ravasz vagy gonosz állatra, esetleg csintalan gyerekekre használatos) is kifejez. Vagyis a fogadás, születés olyan titkok, valóságos varázslatok, amiknek közük van a mágikus kötéshez, csomózáshoz.

A kötés („bogozás”) mindenekelőtt a női istenségek és hiedelemlények tulajdonsága. A magyar boszorkányok csomók, ún. „guruzsmák” segítségével végezhetnek rontást, ún. „megcsináltatást”. A szépasszonyok befonják az állatok sörényét. Csíkban, ha a ló vizelete „megfogani”, cérnával vagy spárgával az egész állat köré egy bonyolult szerkezetű csomót kötnek, amit egyetlen mozdulattal kell kioldani. Ha ez sikerül, az analógiás mágia elve alapján az állat vizelete ismét megindul. A varázscsomó „Boldogasszony bog” neve utal arra, hogy a mágikus csomózás általi gyógyítás voltaképpen egy női istenség, a Boldogasszony attribútuma.¹⁰⁰ A zsebkendővégre emlékeztetserkentés céljából kötött csomó („bog”) voltaképpen a megjegyzendő dolog mágikus odakötözését, elillanásának megakadályozását jelenti. Általános hiedelem, hogy a halott ruháján nem szabad csomónak vagy begombolt gombnak lennie, mert ez a lélek távozását nehezíti. Jobbágytelkén a halott nők haját nem fonták be, s a koporsóban fekvő asszonyok kendőjét sem kötötték bogra.¹⁰¹ Az altáji népek vallásos képzeleiről szóló tanulmányában Uno Harva a halottkultusznak a csomózásra vonatkozó tabuját azzal magyarázza, hogy a halott hajfonatának kibontása, az öltözet szalagjainak megoldása a halott lelkének minden földi köteléktől való megszabadítását célozza.¹⁰²

Amint látjuk a kötés egyaránt lehet teremtő, egészségvarázsló és ártó cselekedet. A jelkép ambivalenciáját M. Eliade így foglalja össze: „A csomók betegséget okoznak, de egyben távol is tartják a kórt, vagy éppen meggyógyítják a beteget. A zsinegek és a csomók rontani képesek, de egyúttal meg is védenek a rontás ellen; megakadályozzák a szülést, de meg is könnyítik; megóvják az újszülöttet és meg is betegítik; halálhozók és távol is tartják a halált. Ezeknek a mágikus és mágikus-gyógyító rítusoknak tehát a lényege az az irány, amit a kötésben benne rejlő erő, vagy a »kötés« aktusa számára megszabnak. Ez lehet pozitív vagy negatív, tehát »jótékony« vagy »kártékony«, »védő« vagy »támadó«.”¹⁰³

A fonal, szál

Amint erről előbb már szó volt, a lebegő haj szimbolikájának rendkívül erős a múlt időre vonatkozó jelentése. Mivel alapvetően feminin jelképről van szó, ez a szimbolizmus is a fatális, állati jellegű nőiség képzetét erősíti. A haj azért vált női

⁹⁸ Idézi: Durand G. 1977. 131–132.

⁹⁹ Lásd: Pócs Éva: Kötés és oldás a magyar néphitben. *Ethnographia* LXXII. 1963. 565–612.

¹⁰⁰ Csikszentgyörgy, saját gyűjtés, 1980.

¹⁰¹ Gazda K. 1998a. 58.

¹⁰² Harva U. 1982. 433.

¹⁰³ Eliade M. 1997. 143–144.

princípiummá, mert a víz hieroglifája, azé a vízé, melynek fiziológiai hordozója a menstruációs vér.¹⁰⁴

A szál, a fonal a hajhoz hasonló mesterséges kötelék, és mint ilyen, őrizi a múlt időre vonatkozó jelentést: a fonal **sorsszimbólum**. Már az *Odüsszeiában* is ilyen értelemben szerepel Penelopé történetében.

Csikban a téli napforduló idején, az ún. „két karácsony köze” kezdetén az ollók szárait összekötözték, mintegy jelezve, hogy újévig nem fogják őket használni.¹⁰⁵ Hasonló adat Udvarhelyszékről: „*Matólán es nem lehetött hagyni [ti. fonalat], me akkor aszongya, hogy két karácson között az ollót es békítettük azt, hogy nem toom, ez egy ijen izé vót.*” (Oroszhegy)¹⁰⁶ A moldvai csángók Szent András-napkor (november 30.) az ollók szárait összekötik, hogy a farkas ne egye meg a juhokat.¹⁰⁷ A rítus jelképiségének valószínű jelentése az, hogy az átmeneti időben a folytonosságot meg kell őrizni, az ollóval való fonalvágás gesztusa előidézné a sorsváltozást, a halált a közből álló új esztendőben. Ezt az értelmezést erősíti az a hiedelem is, hogy „a két karácsony közén” fonni kell, „siríteni” a cérnát.¹⁰⁸ A szál és az olló közötti konfliktus archetipikusnak mondható, ez a szimbólum is a világ számos kultúrájában megjelenik.¹⁰⁹

A fonal közismerten a Végzetet megszemélyesítő görög moirák (római mitológiában: párkák) attribútuma. Az igen archaikus motívumanyagú magyar ácsolt ládák fonó nőket mutató ábrázolásokat is találunk. Ezeket Lükő Gábor „fonóbeli jeleneteknek” tartja, Demény István Pál ellenben úgy véli, hogy a kép eredetileg inkább az élet fonalát fonó párkákra, pontosabban valamilyen nekik megfelelő hiedelemvilágra vonatkozott. Ezt az utóbbi értelmezést az is valószínűvé teszi, hogy az ácsolt ládák díszítményeinek motívumanyaga más vonatkozásokban is az ősi magyar hitvilággal mutat kapcsolatot (pl. Boldogasszony-képek, nyeret formázó fedél, lovat formázó láda stb.)¹¹⁰

A fonal és a fonalat helyettesítő hajsza az **állandóság, biztonság** szimbóluma. A nyelvben a „szál” és a „fonal” szavakhoz a folyamatosság képze társul („a beszéd fonala”, „a gondolat szálai”, „a cselekmény szála” stb.). A fonal ennek megfelelően a hiedelemvilágban is **a folytonosság** jelképe. A moldvai csángók a csecsemő pólyájára, a „póka bernyicire”, hajszállal kötöttek szentelt gyűrűt, hogy a szépasszonyok ne tudják kicserélni a magára hagyott gyermeket.¹¹¹ A Székelyföldön fonálra kötött gyűrűkkel jósolták meg, hogy milyen nemű lesz a születendő gyermek.

A fonal a helyes utat, **a labirintusból kivezető utat** jelenti, akár átvitt értelemben is. A görög mitológiában a labirintus Minósz krétai király palotája alatt található. Egy bikafejű, embertestű szörny, a Minótauros lakik benne, akit Thészeusz, a legkiválóbb attikai hős elpusztít, majd a király leányától, Ariadnétól kapott fonal segítségével megtalálja a kivezető utat. A motívum a magyar népmesékben is megjelenik: „*Adok neked ötszázezer méter fonalat, de ez a fonal láthatatlan, amikor te mész, ezt mindig ereszd magad után, hogy amikor visszakerülsz Feketeföldi Indiából, nehogy eltévedj.*”¹¹²

A **labirintus** minden átláthatatlan vagy bonyolult dolog szimbóluma. Az ókeresztény egyház teológusai (pl. Milánói Ambrosius) az igazak útját „széles útnak”

¹⁰⁴ Durand G. 1977. 131–132.

¹⁰⁵ Csikszentlélek, Székely L. 1997. 120.

¹⁰⁶ Kovács Melánia egy. hallg. gyűjtése, 2002.

¹⁰⁷ Bálint S. 1977. II. 508–509.

¹⁰⁸ Pusztina, Halász P. 2004. 64.

¹⁰⁹ Durand G. 1977. 401.

¹¹⁰ Demény I. P. 2004. 7.

¹¹¹ Pusztina, saját gyűjtés, 1994.

¹¹² Fábián Imre: *Zöldike királyfi*. Népmesék. Kolozsvár, 1989. 35.

nevezik, amit nem szabad elhagyni, mert a bűnös labirintusba téved. Dante Alighieri *Isteni színjáték*ában a koncentrikus körök, a falak, a leszakadt hidak hatalmas labirintussá teszik a poklot. Umberto Eco *A rózsza neve* c. regényében is egy hatalmas középkori kolostor belső labirintusa áll a cselekmény középpontjában.

A fonás és a szövés

A fonás és a szövés női tevékenységek, mégpedig a démoni nő attribútumai, ezért rendszerint ártó cselekedetek. Erre utalnak a „fondorlat”, „cselszövés” és más ehhez hasonló nyelvi kifejezések. A népmesékben az ártó démonok, boszorkányok szoktak szőni és fonni. Gyimesben éjszakára visszafelé elindított fonnivalót tesznek a szépasszonyoknak az istállóba, mert különben befonják a lovak sörényét. Ugyanitt hasonló „fonó” hiedelemként a menyét is: „*S guzsalyat köttiünk. Köttem egy guzsalyra gyapjat, balkézt visszafelé elindítottam a fonást, s felszúrtam a tehénistállóba, hogy ha le nem fonja, onnan takarodjon el... S akkor el kell... Itt es, a kalibánál es van guzsaly kötve menyetnek.*” (Gyimes)¹¹³ A román néphit „marțolea” nevű félelmetes hiedelemként, ami „marcolea” néven a mezőségi magyar folklórban is feltűnik, megbünteti azokat az asszonyokat, akik keddi (esetleg pénteki) napon fonni merészelnek: megijeszti őket, szétszaggatja vagy összegubancolja a fonalat, a fonó nő megszúrja magát az orsóval stb.¹¹⁴

A fonás és szövés tulajdonságával rendelkező **pók** szerencsétlen állat. Az európai folklórban élnek róla olyan történetek, amelyek alapján a Kegyetlen Anya jellegzetes jelképének lehet tekinteni. Gyakori folklórmotívum például, hogy saját gyermekeit zárja a saját hálójába.¹¹⁵ Feltűnő, hogy a gyimesi népművészet geometrikus hímei között a pók motívummal igen gyakran találkozunk.¹¹⁶

Összegzésképpen: a kötés és a neki megfelelő egyéb cselekedetek (pl. fonás, hálósövés stb.) teljesen negatív jelentésű szimbólumok. A kötés mágikus hatalom, de ugyanakkor szerencsétlen tulajdonsága is a Végzet Aszonyának, vagy a neki megfeleltethető póknak, polipnak stb.

Szövet, vászon, kendő

A szövetfélék szimbolikájával a népi kultúrákban igen gyakran és igen különböző formákban találkozunk, de a jelentéseknek van egy alaprétege. Legtágabb értelemben a szövet jelképiségének is idő vonatkozása van, a fonalhoz hasonlóan egyfajta **sorsszimbólum**. A szövet- és vászonfélék leggyakrabban **a folytonosság** jelképei, valamilyen **kapcsolatot fejeznek ki időintervallumok, illetve személyek vagy közösségek között**, ezért az emberélet fordulóihoz kapcsolódó átmeneti rítusokban valamilyen formában rendszerint megjelennek. A „kendező” mint a kötelék, a rokonsági összetartozás szimbóluma a moldvai csángóknál: az esküvői szertartás után a menyasszony fejére az anyósa „kendezőt” köt, a fiatal párt is kendővel kötik össze, és ezzel vesznek részt a szülőkkel és a keresztapákkal együtt járt körtáncban, akiken szintén díszes „kendezők” vannak. (8. kép)

A szövetféléknek ez a szimbolikus funkciója az archaikus jellegű hagyományos kultúrákban egészen szembeötlő. Például a moldvai csángók átmeneti rítusaiban a zsebkendőszerű, kisebb vagy nagyobb méretben is elképzelhető, díszített „szervet” rendkívül sok funkcióban fordulhat elő. Gazda Klára így ír erről: „Például *servetnek* nevezett zsebkendőt ajándékozott a keresztanya a keresztyermekének szemtakaróul,

¹¹³ Takács Gy. 2001. 472.

¹¹⁴ Keszeg V. 1999a. 337–338.

¹¹⁵ Durand G. 1977. 126–130.

¹¹⁶ Gazda Klára szóbeli közlése.

a nagyleány választottjának foglalóul, a menyasszony a mátkájának jegykendőül, a menyecske az esküvőjét lebonyolító keresztszüleinek és az őket összeadó papnak, az anyósának és a jelenlevő násznép minden egyes tagjának emlékeztetőül, servet díszítette a vőlegény baltáját, a vőfély hívogató pálcáját, a menyasszonyt megjelenítő virágospálcát, s az esküvő jelképes rítusa volt a fára elrejtett servet megtalálása, lelövése. A halott magával vitte a túlvilágra a jegykendőjét, és Ploskucénban a keresztjén is *szerinka* lobogott. [...] A díszített textíliák: servetek, kendezők, övek, abroszok és párnák az új kapcsolatok alakítását szimbolizálták az emberi élet átmeneti rítusaiban.”¹¹⁷ Ugyancsak Gazda Klára feltételezi, hogy a vászonfélék rituális használatának ez a gazdagsága és változatossága valamikor az egész magyar nyelvterületen általános volt, de ma már csak szórványosan maradt fenn.¹¹⁸ Ezt látszik igazolni például az az adat is, hogy régen a lakodalmat hívogató kolozsvári hóstáti vőfélyek piros szalaggal, fehér díszszebkendővel, fehér kasmírkendővel és fehér szekfüvel díszített hosszú nádpálcákkal hívták meg a vendégeket. (9. kép)

A vászonfélék gyakran kifejezetten *utat*, illetve *hidat* jelentenek a másik létállapotba, vagy társadalmi státusba. Moldvában a lakodalomban vásznat terítettek a menyasszony elé, és a vőlegény is vászonra térdelve búcsúzott el a szüleitől, akik a vászon sarkát kezükben tartották.¹¹⁹ Régen a halott koporsóját is ilyen vásznon keresztül vitték ki a házból. Balogh Ödön Románcsüvés moldvai csángó falu halottas szokásait ismertetve, 1942-ben ezt írja: „Harmadnap miután a pap s kántor a szertartást elvégezte, kiviszik a halottat a szekérre. Mielőtt a szekér elindulna, alája egy vízzel telt cserépfazekat tesznek, amelyen egy sült pereg van. Ezeket egy darab vászonnal leterítik. Ezt *palló*-nak hívják. A szekér keresztülmegy ezen a pallón azért, hogy a halottnak a másvilágon pallója legyen, hogy a vizeken átmehessen. Indulás előtt a halott kezébe pénzt is tesznek, hogy legyen mivel a vámot megfizetnie. Menet, ahányszor csak vízen át visz az út, a halott hozzátartozói a *vívőknek* – akik a keresztet és a gyertyákat viszik – néhány lejt adnak, hogy vámot fizesse a halottért.”¹²⁰ (A szokásleírásban egyéb jelképek – például életvíz, az ugyancsak örökélet-jelkép pereg [kenyér] stb. – is előfordulnak, ezekről jelképiségéről hátrébb lesz szó.) Az ősi napkultusz nyilvánvaló megnyilvánulása, hogy a pallóvásznat, amit a halott kivitelekor a földre és a küszöbre terítettek, a csángók a Nappal szemben fehérítették ki.¹²¹

A fehér vászon nemcsak a halottas szokásokban, hanem a születési szokásokban, sőt általában véve az emberélet fordulóinak szokásaiban jut fontos szerephez. A moldvai csángó falvakban a keresztszülők mintegy két méter hosszúságú gyolcsot ajándékoztak a keresztgyermeküknek (ennek neve „kolozsma”/„korozsma”), és ha a gyermek házasságkötés előtt meghalt, ez a gyolcs lett a szemfödele. A fehér gyolcs jelképisége kapcsán Gazda Klára úgy vélekedik, hogy *a lélek tisztaságának* szimbolikus megjelenítéséről van itt szó: „A fehér vászon a lélek tisztaságának jelképeként volt jelen az életfordulókat megszentelő vallási szertartásokon, a néphit szerint az előző állapotból kiszabaduló lelket óvván meg, hídként átsegítvén a sötét mélységek felett, és biztosítván ekképpen az új állapotban való jelképes újjászületését. Gyimesen a keresztelendő gyermeknek adott kolozsma mérete körülbelül kétméternyi hosszú volt, ami megegyezett a majdan a koporsóba terítendő gyolcsnak a méretével. A Nyugat-Dunántúlon a menyasszony elé terítettek vásznat, Moldvában pedig a halott

¹¹⁷ Gazda K. 2005a. 89–90., 93–94.

¹¹⁸ Uo. 92.

¹¹⁹ Lásd: Mikecs László: *Csángók*. Budapest, 1941. VII. képmelléklet. Lásd továbbá Wichmann Györgynek a rítusról készült 1906–1907-es felvételeit az *Ethnographia* 1936-os számában.

¹²⁰ Balogh Ö. 1942. 9.

¹²¹ Uo.

koporsóját vitték a fehérvászon »palló« felett. A fehér szín a tisztaságot, a kolozsma pedig a keresztség szentségében való részesülést jelképezte.”

A fehér gyolcs szimbolizmusában a ’tisztaság’, ’szentség’ képzetekre való utalás mellett a ’folytonosság’ jelentés is hangsúlyos. A vászonféléknek ezért van nagy szerepük a halottas szokásokban. Több vidékről – például a Székelyföldről, a Mezőségről – van adatunk arra, hogy a halottas kendők, lepedők egyik fő díszítőmotívuma a madársor, az ún. „repülőmadaras” minta, ami nyilvánvaló utalás a lélek túlvilági útjára.¹²² (A lélekmadár jelképéről hátrébb lesz szó.) Ugyancsak általános szokásnak mondható a halottas kendők ajándékként való osztogatása a temetésen résztvevők között¹²³, ami talán az eltávozott halott és az ittmaradt élők közötti kapcsolatot hivatott szimbolikusan biztosítani. Erre azért is szükség van, mert a katolikus teológia szerint a lélek üdvözülési folyamata a halállal nincsen még lezárva, az érte mondott imák, áldozati adományok (pl. misevégzés) elősegíthetik az üdvözülését.

A csángók között „korozsmának” nevezett fehér vászon mint a Másik Világgal való kapcsolat szimbóluma a régebbi korok folklórában, például a gyógyító célzatú ráolvasó imádságokban is megjelenik. Íme egy 16. század elejéről származó ráolvasás „fekyles lwthwul”: „*En nemes assonyom sýz marýa, / mykorth az the senth fýadoth sýlethýd ýeswsth sýzen es thýstan, / azkorth the hozýad gýwe egý serehte Sented se... [szent] Janos / az ýob kezýben hoza egý fegýr sýp thýs... [tisza keszkenót] az fegýr sýp thýsta keskeneben az the senth fýadoth el fel wýewýe / wýththe wala az ýardan wýzýre – az ýardan wýzýben megh mossa megh fýrüsthy, / mel sýp thýstan megh marada az fegýr sýp thýsta keskene az the sent fýadthwl / olýan sýp thýstan megh maragýon ez Sere lw ez gonosz fekýlthýwl, / in nomine patris*”.¹²⁴ Egy hasonlóképpen fekélyes ló gyógyítására szolgáló, 1635-ből származó ráolvasásban: „*Mikor Vrunck Jezus Christus suletek: / am el mene az eo szereteo szenth szolghajahoz, kerezteleo Szent Janoshoz / hogj megh kereztelkednek az Jordanak uizebe; / Mikor Vrunck Jezus Christusnak nem arthatanak es az eo szent korozmanjanak, / az Jordanak uizeuel az eo Szent korozmania helen marada*.”¹²⁵

A vászon a túlvilággal való kapcsolatot fejezi ki akkor is, amikor a moldvai csángók pünkösdi hajnalán a Kis-Somlyó hegyének keleti lejtőjén kendőn át nézik a felkelő Napban megmutatkozó Szentlelket. A moldvai csángó lakásbelsőben is a falon lévő tányérok körül, amelyeknek a közepében Nap van, rendszerint kendő (kendező”, „szervet”) található. Ha halott van a csángó háznál, az ajtó bal oldalára ütnek egy szeget, arra tesznek egy „kendezőt” (szervetet), hogy törölje meg vele Szent Mihály a kaszáját, amivel elvágta a halott nyakát. A halott lelke három napig ül a szegre akasztott lélekvászonon, és siratás közben lehet vele beszélgetni.¹²⁶ (10. kép)

A vászonfélék folytonosság-jelkép jelentésével függ össze az a hiedelem is, hogy a gyermekágyas asszony látogatóinak távozás előtt a ruhájukról egy cérnaszálat, rongydarabkát kell levenniük és a szobába visszadobniuk, ami által a nem szándékos tejelvitel, azaz a rontás megakadályozható. Felcsíkon a hiedelemcselekmény elvégzése után ezt mondták: „*Se tejetek, se álmodok, se a kicsi bubátok nem kell!*” Ugyanitt előfordul az is, hogy egy darab piros rongyra egy kevés anyatejet

¹²² A jelképet több kutató is így értelmezi. Erről összefoglalóan: Demeter É. 2005. 248.

¹²³ A szokás Moldva-szerte általános ma is, de például Kászonban is megvolt. Lásd: Kós K. et alii 1972. 194.

¹²⁴ Pócs É. 1986. II. 546., XV. 20. szöve. – Először Horváth István közölte 1835-ben (A babonás lóorvoslás. *Tudományos Gyűjtemény* VII. 1835. 112–113.) a Jankovich Miklós táblabíró (szül. 1773) birtokában lévő kéziratból, több lóorvosló ráolvasás közt. Megjelent még: Bolgár Ágnes: *Magyar bájoló imádságok a XV–XVI. századból*. Budapest, 1934. 18.

¹²⁵ Pócs É. 1986. II. 545., XV. 19. szöve.

¹²⁶ Harangozó Imre szóbeli közlése, Szamosújvár, 1999. nov. 12. Csángó sorskérdések V. konferencia.

cseppentenek, és azt az ajtó alá szögezik.¹²⁷ Értelmezésünkben a vászon ebben az esetben az anyatej helyben maradását szimbolizálja.

Végezetül, mint idevágó hiedelemadatot, megemlíti, hogy a kalotaszegi néphit szerint a keresztleletlen gyermekből lett félelmes mitikus „fehér leány” tudja a kincs lelőhelyét, de csak annak árulja el, aki kézzel fehér zsebkendőt ad oda neki. De aki ezt meg meri tenni, az elszárad, meghal. A fehér szövet ebben a szimbolikus összefüggésben is a túlvilági kapcsolat, itt a halállal való kapcsolat jelképe. Ezt a kincs után áhítózó adatközlő is érzi-tudja, amikor felmerül benne az ötlet, hogy a zsebkendő átnyújtásakor a közvetlen kapcsolatot, a szellemlénnyel való érintkezést kellene elkerülni: „*Én keresek egy botot, ráteszek egy fejr zepkendőt, s odaadom, s akkor elviszen oda, ahun van a pénz.*” (Nagypetri)¹²⁸ A „fehér ember” (olykor: „fehér asszony”) a Mezőségen is szerencsehozó, de ugyanakkor félelmet keltő, démoni természetű természetfeletti lény. Vele való találkozáskor zsebkendőt, fehér rongydarabot kell neki átnyújtani, ebben az esetben kincset ad, megmutatja a kincs lelőhelyét, megáldja a malomba, vásárba utazókat stb.¹²⁹

A főző nő

A főzés – hasonlóan a kötözéshez, valamint a fonáshoz és a szövéshez – ugyancsak mágikus tevékenység, rendszerint ártó célzatú, de lehet gyógyító hatású is (mint például a szépasszonyok által kicserélt „agos”/„abagos” gyermek szimbolikus „megfőzése” esetén, bizonyos népmesei motívumokban stb.). A szimbólum minden megjelenési formájában a nőiséghez kapcsolódik, a főzés mindenekelőtt a boszorkányok attribútuma. A rítus mágikus varázserejébe vetett hit kialakulásában a következő képzetek játszhattak szerepet: 1. a kavará (forgó) mozdulatok; 2. a hevítés mint a démon megidézésének egyik lehetséges technikája; 3. az edény zárt terének mágikus, feminoid jellege. Amint hátrébb látni fogjuk, az edény szimbolizmusának szakrális jelentése is lehet, de ott hiányoznak a hevítés képzetek. (Lásd hátrébb.)

A nyelv ugyancsak kifejezi a kavará-keverő mozdulatok ártó jellegét: „kavar” (értsd: ’ármánykodik’), „kifőz” valamit (’kiterveli a rosszat’), „megfőz” valakit (’meggyőz, becsap’) stb.

¹²⁷ Csikdánfalva, Gáll Izabella egy. hallg. gyűjtése, 2001.

¹²⁸ Keszeg V. 1999b. 393., Gálffy Mózes adatközlése alapján.

¹²⁹ Keszeg V. 1999a. 338–241.